

Lozan Perspektifinden Türkiye’de Azınlık Politikaları (1923-2016)*

Minority Policies in Turkey from the Perspective of Lausanne (1923-2016)

Bilâl ERYILMAZ**
Mücahit BEKTAŞ***

Öz

Cumhuriyet idaresinde, Osmanlının son dönemlerinde olduğu gibi, “azınlık sorunu” önemli bir gündem maddesi olarak varlığını korumuştur. Cumhuriyet idaresi, Osmanlı’dan farklı olarak, yeni bir ulus inşa etme politikasını benimsemiştir. Bu politika, azınlıkların demografik ve ekonomik yapısı, Lozan’la verilen hakları, dini, eğitsel ve kültürel kurumları üzerinde önemli ölçüde etki etmiştir. Devletin azınlıklara ilişkin politikaları, Lozan Barış Antlaşmasında belirlenen çerçevede, Tek Parti döneminden günümüze kadar ana hatlarıyla dönemsel olarak incelenmiştir. Çalışmanın ampirik araştırma kısmında, gayrimüslim azınlıklar üzerinde uygulanan politikalar, temsilcileriyle yapılan derinlemesine mülakat yöntemiyle belirlenmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda Rum-Ortodoks, Ermeni ve Yahudi cemaat temsilcileriyle mülakat gerçekleştirilmiş ve sorunlar eğitim, vakıf, dış politika, vatandaşlık ve cemaat yönetimi olmak üzere beş ana grupta toplanmıştır. Yapılan mülakat sonucunda, 2000’li yıllarda demokratikleşme ve Avrupa Birliği ile uyum süreci reformlarıyla bir takım olumlu gelişmelerin sağlandığı, ancak yetersiz kaldığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte, 2000’li yılların başından itibaren açılan yeni politikalar vadisinde, ilişkilerin dini bağlamından uzaklaşarak hukuki temele oturtulması yönünde önemli bir aşamaya geçilmekte olduğu; bu sürecin diğer toplum kesimleri üzerinde olduğu gibi gayrimüslim azınlıklar özelinde de vakıflar ve temel haklar noktasında önemli gelişmelerin yaşanmasına fırsat sağladığı değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rum-Ortodoks, Ermeni, Yahudi, Azınlık Politikaları, Türkiye.

Abstract

During the Republican era, “the question of minorities” was an important issue for the rulers of the state, as it was in the last periods of the Ottoman Empire. Unlike the Ottoman Empire, the Republican leadership adopted the policy of building a new nation. This policy had significant effects on the

* Bu makale: “Bektaş, Mücahit. Lozan Barış Antlaşması Bağlamında Türkiye’de Azınlıkların Yönetimi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.” künyeli tezden üretilmiştir.

** Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, İstanbul. E-mail: beryilmaz1@gmail.com

*** Araş. Gör., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Rize.

E-mail: mucahit.bektas@erdogan.edu.tr – mucahitbektas1@gmail.com

demographic and economic structure of the minorities, on the rights given to them by the Treaty of Lausanne, and on their religious, educational, and cultural institutions. In this study, state policies towards minorities are analyzed by taking the main historical developments into account in different periods, starting from the One-Party era until today, within the framework set by the Lausanne Peace Treaty. In the empirical part of the study, the policies towards non-Muslim minorities are attempted to be identified through in-depth interviews conducted with the representatives of these minority groups. To this end, several interviews are conducted with the representatives of Greek-Orthodox, Armenian, and Jewish communities and the problems are analyzed under five categories; education, endowments (*vakıflar*), foreign policy, citizenship, and the administration of the community. These interviews demonstrated that there are some positive developments as a result of the democratization steps and several reforms in the European Union adjustment process. However, it is also seen that these developments are not sufficient to meet the needs of the religious minority groups. Nevertheless, for the period starting from the early 2000s, in which new policies has launched in Turkey, it is evaluated that we are entering into a new phase, where relations are being situated on legal grounds instead of religious contexts. Moreover, in this study, it is argued that this new phase opens up new opportunities for non-Muslim minorities especially on the questions of endowments and fundamental rights, similar to the significant developments in the case of other social groups in Turkey.

Keywords: Greek-Orthodox, Armenian, Jew, Minority Policies, Turkey.

Giriş

Bu makalenin amacı, Osmanlı döneminde *Millet Sistemi* olarak kavramlaştırılan gayrimüslimlere ilişkin statünün Lozan Barış Antlaşmasıyla birlikte aldığı yeni durum çerçevesinde, Cumhuriyet idaresinin yeni bir “ulus” inşa etmek yönündeki politikalarının azınlıklar üzerindeki etkilerini analiz etmek ve anayasal vatandaşlık statüsünün ne ölçüde gerçekleştiğini değerlendirmektir¹. Cumhuriyet Hükümetlerinin gayrimüslim Türk vatandaşları ile ilgili izledikleri politikaların ne ölçüde Lozan’da çizilen statü ile uyumlu olduğu, politikaları ve sorunları etkileyen iç ve dış dinamikler ile 2000’li yılların başından itibaren Avrupa Birliği uyum sürecinin bu politikalara ve sorunlara nasıl etki yaptığı konusu, Makalenin temel inceleme/sorun alanını oluşturmuştur. İncelenen dönemin 1923-2016 yılları gibi geniş bir aralığı kapsadığından, makalenin hacminin sınırlılığı nedeniyle vatandaşlık kavramının içeriğindeki milli, dini ve etnik unsurların etkisi veya ağırlığı tartışılmamıştır.

1 Millet Sistemi konusunda kaleme alınan bazı çalışmalar; Karen Barkey, “Islam and Toleration: Studying the Ottoman Imperial Model.” *International Journal of Politics, Culture, and Society*, Sayı: 19, 2005; Will Kymlicka, “Two Models of Pluralism and Tolerance”, *Analyse & Kritik*, Sayı 13, 1992, s.35; Sami Zubaida, “Islam in Europe”, *Critical Quarterly*, Cilt 45, 2003, s.89-90; Sammy Smooha, “Types of democracy and modes of conflict management in ethnically divided societies”, *Nations and Nationalism*, Cilt 8, Sayı 4, 2002, s.423-431; Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebbanın Yönetimi*, İstanbul, Risale, 1996. Ayrıca “Millet Sistemi” hakkında farklı değerlendirmeler için; M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Müt ve Gerçek*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2007; Benjamin Braude, “Millet Sisteminin İlginç Tarihi”, ed. Güler Eren, içinde *Osmanlı; 4 Toplum*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.245-254; Benjamin Braude, “Foundation Myths of the Millet System”, içinde *Christians and Jews in the Ottoman Empire: Functioning of aPlural Society Volume I*, ed. Benjamin Braude ve Bernard Lewis, New York, Holmes&Meier Publishers INC, s.69-88.

Cumhuriyet döneminde azınlıklara yönelik politikaları, üç dönem olarak incelemek daha doğru olur. Birinci dönem, Lozan Barış Antlaşması (1923) ile başlayan ve 1950'ye kadar olan süreçtir. Bu dönem, ulus-devlet politikalarına bağlı süreçlerin etkili olduğu yıllardır. İkinci dönem, 1950'den 2000'li yılların başına kadar olan süreçtir. Bu dönemdeki politikalar Kıbrıs sorunu, Türk-Yunan ilişkileri, Batı Trakya Türk toplumunun durumu, Ermeni Diasporasının faaliyetleri ve ASALA Terör Örgütünün Türk diplomatlarına yönelik eylemleri, 1914 Olayları ile ilgili Yabancı devlet liderlerinin ve parlamentolarının söylem ve eylemleri, İsrail-Filistin ilişkileri gibi dış faktörlere bağlı koşulların etkisi altında gelişmiştir. Üçüncü dönemde ise, 2000'li yıllarda Avrupa Birliğine uyum süreci, azınlıklara ilişkin politikaları şekillendirmiştir.

Nitel araştırmanın yer aldığı son bölümde ise Lozan Barış Antlaşması'nda azınlık olarak kabul edilen Rum-Ortodoks, Ermeni ve Yahudi gayrimüslim cemaat temsilcileri² ile yarı-yapılandırılmış derinlemesine mülakat yöntemi kullanılmıştır. Yapılan mülakatlar sonucunda gayrimüslim azınlıkların ifade ettikleri sorunlar başlıklara ayrılarak incelenmiştir. Genel itibari ile azınlıkların kendi bakış açılarından Cumhuriyet dönemi politikalarını değerlendirdiği bu bölüm, güncel durumu vermeyi ve azınlıklar tarafından politikaların nasıl algılandıklarını ortaya koymayı amaçlamıştır. Mülakat yapılan kişilerin cemaat faaliyetlerinde aktif görev alan ve süreci yakından takip eden kişiler olması konusunda titizlik gösterilmiş ve bu amaca yönelik temsilciler ile görüşülmüştür.

Osmanlı Mirası

Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı Devleti'nden önemli ölçüde azınlık nüfusu, kurumları, kültürü ve sorunları devralmıştır. Tanzimat Fermanı, azınlıkların haklarını geliştirme ve onları Müslümanlarla eşit hale getirmenin önemli bir belgesidir. Fermanın getirdiği düşünce, ilke ve eğilimler, Müslüman toplumundan daha çok gayrimüslimlere hitap etmekte ve onların statüsünü değiştirmeyi amaçlamaktadır. Islahat Fermanı (1856) ise, Tanzimat Fermanıyla açılan yeni politikalar sürecinin uygulamaya yönelik bir programı olarak kabul edilebilir. Nitekim bu Fermana belirtilen ilkeler çerçevesinde, katılımcı yönetim ve eşitliğin sağlanması amacıyla çeşitli düzenlemeler yapılmıştır.

1860'larda azınlıkların kendi iç yönetimlerini düzenleyen Millet Nizamnameleri yürürlüğe girmiş, Tanzimat'ın "tanzimi/düzenleyici" yönetim anlayışı, cemaat yönetimleri üzerinde de gerçekleşmiştir. Bu çerçevede Rum Ortodoks Patrikliğinin Nizamnamesi 25 Nisan 1861, Ermeni Patrikliğinin Nizamnamesi 18 Mart 1863, Yahudi Cemaatinin Nizamnamesi 22 Mart 1865 ve nihayet Protestan Cemaatinin Nizamnamesi de 12 Mart 1878 tarihinde Padişah tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Bu nizamnameler, cemaat yönetimlerine laik unsurların katılımını sağlamış, o zamana kadar Patrikler ile Hahambaşının elinde olan yetkilerin önemli bir kısmı, yeni oluşturulan cismani meclislere intikal etmiştir (Bebiroğlu, 2008). Cemaat

2 Lozan Barış Antlaşması perspektifinden bakıldığında, gayrimüslim vatandaşlar yerine cemaat yönetimi içerisinde yer alan ve cemaatlerin bir bütün olarak yaşadığı sorunları yakından bilen kişiler tercih edilmiştir.

yönetimlerine ait bu Nizamnameler, Lozan Barış Antlaşmasından sonra da, bir gelenek olarak yer yer uygulanmaya devam etmiştir. Dolayısıyla yasal boşluklar, Cumhuriyet döneminde Nizamnamelerin ilgili hükümleriyle doldurulmaya çalışılmış ve halen de çalışılmaktadır³.

1876 Anayasası'nda, gayrimüslimler için *milel-i saire* (sair milletler) ve *milel-i muhtelif* (muhtelif milletler) kavramı kullanılmış olmakla birlikte, din ve mezhep halleri dışında, hak ve vazifeler yönünden bütün Osmanlı tebaasının eşitliğini kabul edilmiştir (Eryılmaz, 1996, s. 156). 1876 Anayasası'nın temel doktrini Osmanlılık'tır. Anayasa, "Osmanlı Devleti'nin dini, din-i İslam'dır" esasını korumakla birlikte, halkın asayişini ve genel adabını ihlal etmemek şartıyla, Osmanlı ülkesinde mevcut olan bütün dinlerin serbestçe icrası ve muhtelif cemaatlere verilmiş olan mezhep imtiyazları, devletin himayesi altında olacağı hükmünü getirmiştir (md. 11). Anayasa, mezhep imtiyazlarından söz ettiğine göre, bu imtiyazlar geleneksel olarak bir ölçüde Lozan Barış Antlaşması'na da yansımıştır.

20. yüzyılın başından Lozan Barış Antlaşması'na kadar olan süreçte, Birinci Dünya Savaşı, 1914 olayları ile Ulusal Kurtuluş Savaşı koşullarındaki acı hatıralar, daha sonraki politikaların belirlenmesinde şüphesiz etkili rol oynamıştır. 1910-1923 yılları arasında Osmanlı'nın Avrupalılarla yaptıkları savaşlarda, Ermeniler ve Rumlar, Osmanlı'nın parçalanmasıyla ortaya çıkabilecek boşluktan yararlanarak kendi bağımsızlıklarını kazanmak amacıyla Batılı istilacılara yardımcı olurken, yalnızca Yahudiler, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı'nın bütünlüğünü savunmuşlar ve Kurtuluş Savaşı sürecinde, Avrupa devletlerinin baskılarına rağmen ulusal bütünlüğü desteklemişlerdir (Shaw, 1999, s. 321).

Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı'nın ilanı (1839) ile birlikte, "Osmanlılık" düşüncesi etrafında siyasi entegrasyon politikası izlemiştir. Bunu, daha çok devlet okulları vasıtasıyla gerçekleştirmeye çalışmıştır. Türkiye Cumhuriyeti ise, Osmanlı'dan farklı olarak, bir politika değişikliği yaparak ulus-devlet anlayışı paralelinde kültürel ve ekonomik entegrasyon politikalarını benimsemiştir. Tanzimat'tan sonra gayrimüslimlere yönelik politikanın belirleyici unsuru ağırlıklı olarak dış faktörler iken, Tek Parti döneminde, ulus-devlet inşa etme yönündeki iç siyasi irade etkili olmuştur.

Lozan Barış Antlaşması ve Azınlıklar

Lozan Barış Antlaşması'nda azınlıklara ilişkin hükümler, izlenecek politikalar hakkında bir çerçeve sunmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nde azınlık politikaları, Lozan Barış Antlaşması'nın çerçevesinde, Osmanlı'dan alınan mirasın etkisi altında büyük ölçüde Türkiye Cumhuriyeti'nin "ulus" inşa etme politikalarıyla birlikte şekillenmiştir (Aktürk, 2009, s. 897-898). Antlaşmanın 37-45 arasındaki dokuz maddesi, azınlık haklarıyla ilgili çeşitli hükümler içermektedir (Soysal, 2000, s. 103, 104, 202). Lozan Barış Antlaşması'nda, isimleri zikredilmiş olmamakla birlikte uygulamada Rum-Ortodoks, Ermeni ve Yahudi cemaatleri azınlık olarak kabul edilmiştir (Taşdemir &

3 Yapılan mülakatlarda, özellikle Yahudi ve Ermeni cemaatleri bu nizamnamelerin bir gelenek olarak kısmen uygulanmaya devam ettiğini belirtmişlerdir.

Saraçlı, 2007, s. 32). Belirtilen bu gayrimüslimler topluluklar, azınlık olarak görülmele birlikte cemaat yönetimleri resmi bir statüye sahip olmadan yani tanınmadan var olmaktadır. Türkiye azınlık politikalarını resmi olarak azınlıklar üzerinde yürütmekte, ancak de facto olarak cemaat yönetimleri ile de ilişki kurmaktadır (Yıldız, 2007, s. 803).

Bilindiği üzere, Batı kökenli azınlık (ekalliyet) kavramı, hukukumuzda Lozan Barış Antlaşması'yla girmiştir. Lozandan önce, "azınlık" kavramı kullanılmamış, bunun yerine mezhep veya din esasına dayalı Müslüman olmayan toplulukları ifade etmek için "cemaat-ı muhtelif, milel-i saire, tebaa-i gayrimüslime, milel-i muhtelif, taife-i gayrimüslime" gibi kavramlar kullanılmıştır. Lozan Barış Antlaşması'nın ilgili maddelerinde, azınlıklar için "gayrimüslim ekalliyetler, gayrimüslim ekalliyetlere mensup Türk tebaası" kavramları daha çok kullanılmış, bir yerinde ise "gayrimüslim tebaa" terimi geçmiştir. Lozan'la birlikte söz konusu kavramsal değişiklik, adı geçen toplulukları anlatmak için kullanılan terimin Batılılaştırıldığını ve laikleştirdiğini, fakat özündeki "din" ve "mezhep" gibi unsurların etkisinden büsbütün kurtulamadığını göstermektedir (Eryılmaz, 1996, s. 210, 1999, s. 237).

Lozan Barış Antlaşmasında azınlık/ekalliyet tanımı, yalnızca Müslüman olmayan Türk vatandaşlarını içermektedir. Bu azınlık tanımı, farklı etnik kökene sahip Müslüman vatandaşları dışta tutmuştur ve bu bakımdan tanımın dar kapsamlı olduğu değerlendirilmektedir (Karaosmanoğlu, 2010, s. 205; Kızılkın-Kısacık, 2010, s. 12).

Lozan Barış Antlaşması'nın "Ekalliyetlerin Himayesi" başlığını taşıyan 37-45 maddelerinde düzenlenen azınlıkların hakları; dini serbestlik, kanun önünde eşitlik, kamu hizmetlerine giriş serbestliği, kendi dillerini serbestçe kullanabilme, masrafları kendileri tarafından karşılanmak üzere her türlü hayır, din ve sosyal kurumlar ile okul gibi eğitim kurumları tesis ve idare edebilme, yoğun olarak yaşadığı şehir ve kazalarda çocuklarına ilkokullarda kendi dilleriyle eğitim verebilme, aile hukuku veya ahkâm-ı şahsiye konusunda örf ve adetlerine göre muamele görme, dini hükümlerine ya da ayınlerine aykırı muameleyle tâbi tutulmama, Türkiye'deki gayrimüslimlere ilişkin bu hukukun Yunanistan'da yaşayan Müslüman azınlıklar için de geçerli olacağı, konuları etrafında toplanmıştır.

Tek Parti Dönemi Politikaları

Her ne kadar Lozan'da Osmanlı mirası esas alınsa da küresel konjonktüre göre şekillenen Türkiye Cumhuriyeti'nin politikaları, ulus-devlet olma yolunda belirgin sapmalara uğramıştır. Bilindiği üzere ulus-devlet anlayışı, ulusal sınırlar içerisinde türdeşliği esas almakta ve benzerliği artırmayı amaçlamaktadır. Ulusal ahengin sağlanması devletin bekası için elzem görülmüştür. Bu bağlamda toplumsal yahut kamusal alanda ortak bir vatandaşlık bilincinin oluşturulması yönünde kimlik ve kültür birliğinin sağlanması hedeflenmiştir (Kaya, 2003, s. 150; Köker, 2004, s. 312).

Ulus-devlet kurgusu, genel olarak, bir etnik kimlik, ortak bir geçmiş, söylemler ve anılar serisi, milli bir marş, uğruna ölünen bir toprak parçası, ulusal bir ekonomi, yasal haklar ve ödevler bütünü gibi nesnel unsurlar üzerine inşa edilmiş, kurulmuştur (Kaya, 2003, s. 162).

Cumhuriyet'in kurucu lideri Atatürk'ün ve bazı arkadaşlarının, doğduğu, büyüdüğü ve eğitim gördüğü şehirlerin/kasabaların ülke toprakları dışında kalması, kozmopolit Osmanlı toplum yapısının İmparatorluğu parçalanmaya sürükleyen faktörler arasında görülmesi, Cumhuriyet idaresinde, yeni bir toplum projesi üzerinde önemle durulmasını sağlamıştır. Böylece, İmparatorluk bakiyesi heterojen toplum yapısından yeni bir "ulus" inşa etme siyaseti öncelikli olarak devreye girmiştir. Tek Parti dönemi, kültürel entegrasyon siyasetinin çeşitli boyutlarda, yerine göre sert önlemlerle uygulandığı yıllar olarak hatırlanmaktadır. Yeni bir ulus inşa etme yönündeki bu politikalara azınlıklar gibi çoğunlukta olan Müslümanlar da muhatap olmuş ve bundan farklı düzeylerde de olsa büyük ölçüde etkilenmişlerdir.

Tek Parti yönetiminin ulus politikası, egemenliğin halka ait olduğu görüşünden hareketle eşit vatandaşlık anlayışı çerçevesinde şekillendirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda 1924 Anayasası'nın ilgili maddelerinde (69, 75, 88) vatandaşlık hukuku geniş bir çerçevede düzenlenmiş, din ve mezhep ayırımı gözetilmeksizin tüm bireylerin Türk vatandaşı olduğu ve yasalar karşısında eşitliği vurgulanmıştır. Böylece vatandaşlara, millet ya da cemaat topluluklarına göre farklı statüler verilemeyeceği (Shaw & Shaw, 1983, s. 449), yeni vatandaşlık anlayışı çerçevesinde zımnî/örtülü olarak Lozan'da azınlıklar için öngörülen statünün değiştirileceği mesajı da verilmek istenmiştir (Uluç, 2012, s. 22). Ancak bu konuda farklı görüşler de bulunmaktadır. Köker'e göre Cumhuriyet idaresinin erken dönemlerinde azınlıkları etkileyen uygulamaların birçoğu din temelli ayrımcı özellik taşımıştır (1999, s. 92). Burada, 1924 Anayasasında, "Türkiye Devletinin dini, din-i İslam'dır" hükmünün, 1928 yılına kadar yürürlükte kaldığı belirtilmelidir.

Türk vatandaşları arasında eşitliğin uygulanması yönünde atılan ilk adım, medeni kanunun hazırlanmasıyla gerçekleşmiştir. Lozan'da, azınlıklara medeni haklar konusunda özerklik sağlamasına karşın, iktidarın eşitlik vaadi üzerine, Yahudiler 8 Ekim 1925'te ayrı hukuki statülerinden ve haklarından feragat etmişlerdir. Yahudileri üç hafta sonra Ermeniler takip etmiş, uzun tartışmalardan sonra da 7 Ocak 1926 tarihinde Rumlar izlemiştir. Azınlıklar, kendi dinlerinden olanlara dini ve toplumsal liderliğin yanı sıra ayrı hastaneler, okullar ve diğer sosyal kurumlar tesis ve idare etmeyi sürdürmüşlerdir. Hükümet, azınlık cemaatlerinden, azınlığa mensup olan çocukların ilköğrenimlerini ya devlet okullarında yapmalarını ya da kendi kurdukları okullarda Milli Eğitim Bakanlığının kabul ettiği ders programı çerçevesinde yürütülmesini istemiştir. Shaw, 1924 Anayasası'nda yer alan "Türkiye Devletinin dini, din-i İslam'dır" hükmünün 1928 yılında Anayasa'dan çıkarılması, resmi yeminlerde Allah adını anma yükümlülüğünün ortadan kaldırılması gibi, din ve devlet işlerini birbirinden ayırma yönünde atılan adımların, laiklik yolunda önemli gelişmeler olarak görmektedir. Bu gelişme, Türkiye Cumhuriyeti'nde Müslüman olmayanların da tam eşitliğe sahip oldukları, biçiminde değerlendirilmektedir (Shaw & Shaw, 1977, s. 449). Şüphesiz bu değerlendirmeyi, uygulama

bakımından değil, dini referansların resmîyetin dışına çıkarılması bakımından yasal çerçevede bir eşitlik olarak okumak gerekir.

Tek Parti döneminde azınlıklara dair ilk devlet politikasını Türk-Rum nüfus mübadelesi oluşturmaktadır. Türkiye ve Yunanistan'ın millî devlet oluşturma gayesiyle mutabık olduğu nüfus mübadelesi (Çelebi, 2006, s. 107-108), İstanbul, Gökçeada ve Bozcaada dışındaki tüm *Ortodoks-Rum*larla Batı Trakya dışındaki tüm *Müslüman-Türk*'ü kapsamıştır (Macar, 2004, s. 98). Mübadele edilenlerin dili, etnik kökeni ve kültürel altyapısı dikkate alınmayarak (Akturk, 2015, s. 790) böyle bir uygulamaya gidilmesi dini entegrasyon girişimi olarak değerlendirilebilir (Goularas-Bayındır, 2012, s. 130). Türkiye'ye gelen mübadillerin ekseriyetle anadillerinin Türkçe olduğu bilinmekle beraber; aralarında Müslüman olup da farklı lisanları konuşan kişilerin de mevcut oluşu bu tezi güçlendirmektedir (Sepetcioğlu, 2014, s. 65). Cumhuriyet'in Lozan'dan sonraki ilk azınlık politikası olan Türk-Yunan nüfus mübadelesinde ortaya çıkan *établis* (yerleşiklik) sorunu taraflar arasında bir krize neden olmuştur (Çelebi, 2006, s. 117-118). Kriz, ancak 10 Haziran 1930 yılında taraflar arasında imzalanan antlaşma neticesinde sonlanabilmiştir. Bu yönüyle *établis* sorunu, genç Türkiye'nin 1930'lara kadarki dış politikasında önemli bir yer tutmuştur (Sarıçoban, 2009, s. 220). Krizin aşılması ile yaklaşık 400.000 Müslüman Türkiye'ye, 1.200.000'i aşkın Rum da Yunanistan'a göç etmiş, İstanbul'da yaklaşık 73.000, Gökçeada ve Bozcaada'da 8.000'i aşkın Rum kalmış ve bunların dışında Yunan uyruğuna geçmiş yaklaşık 30.000 Rum İstanbul'da yaşamaya devam etmiştir (Macar, 2004, s. 139,141).

Tek Parti Döneminde gerçekleşen ve azınlıkları ilgilendiren bir diğer olay ise, Trakya Olaylarıdır (1934). Trakya Olayları ilk etapta Çanakaléde Yahudilere gönderilen tehdit mektuplarıyla ve dükkânların ve evlerin taşlanmasıyla başlamış, ardından Kırklareli, Gelibolu, Babaeski, Lüleburgaz ve Edirne gibi Trakya'nın çeşitli yerlerine sıçramıştır (Macar, 2004, s. 144-145). Olayların neden olduğu travma sonucunda hem İsrail'e 1924 yılında 521, 1935 yılında ise 1445 kişi göç etmiş hem de Osmanlı döneminden 1934 yılına kadar pek ilgi görmeyen Siyonizm'e karşı, Türkiye Yahudilerinde bir sempati uyandırmıştır (Ortaylı, 2012, s. 47; Yumul & Bali, 2004, s. 365-366). Uluslararası konjonktüre paralel olarak gerçekleşen olaylar, tüm gayrimüslimler üzerinde olmasa da Yahudi Cemaati üzerinde büyük bir travmaya sebep olmuştur. Kimi yazarlarca coğrafi Türkleştirme politikası olarak değerlendirebilen olaylar, her ne kadar kesin bir devlet politikası değilse de, o dönemdeki ulaşım ve haberleşme imkânlarının kısıtlı olmasına karşın farklı bölgelerde eş zamanlı gerçekleşmesi bu yöndeki şüpheleri güçlendirmektedir (Yıldız, 2015, s. 272). Önce de ifade edildiği üzere, bahsi geçen kararların alınmasına uluslararası konjonktür de etki etmiştir. 1930'lu yılların Avrupada savaş dönemi olması Türkiye'nin askeri bir takım önlemler almasını zorunlu kılmış ve Yahudiler bölgeden uzaklaştırılmaya çalışılmıştır (Şimşek, 2009, s. 138). Bu durum da Yahudileri, 1914 yılına benzer bir politikanın güdüleceği yönünde tedirgin etmiştir (Şimşek, 2009, s. 141).

Vatandaş Türkçe Konuş kampanyası, 1934 tarihli İskân Kanunu'nun sağladığı yasal zeminle Türk Kültür Birliği tarafından uygulanan ve daha çok Ladino dilini konuşan Yahudilerin etkilendiği (Bileydi-Koç, 2012, s. 13) ve Trakya Olayları ile de bağlantılı bir azınlık politikasıdır.

Yahudi Cemaatinin genelinin aksine, hem cemaat içinde hem de Türk toplumunda önemli bir yere sahip olan Tekin Alp gibi bazı önde gelen Yahudiler ise Türkçe'nin yaygınlaştırılması yönünde gerçekleşen bu adımı olumlu görmüş ve Türkleşmenin olmazsa olmaz şartı olarak değerlendirmiştir (Tekinalp, 2001, s. 61). Ulus olmanın ancak dil birliğiyle sağlanacağını savunan Tekin Alp, Hz. Musa'nın On Emir'ne benzer bir ilkeler silsilesi oluşturmuş ve yürütülen politikalara desteğini açıkça göstermiştir (Tekinalp, 2001, s. 75). Uluslaşma sürecinin bir sonucu olan Türkçe'nin yaygınlaştırılması yalnızca sivil inisiyatiflerle olmamıştır. Kamu kurumları da bir takım girişimlerde bulunmuş, hatta İzmir ve Balıkesir gibi belediyeler Türkçe konuşmayan vatandaşlara çeşitli cezalar öngörmüştür (Şimşek, 2012, s. 2973). Vatandaş Türkçe Konuş kampanyası yüzeysel değerlendirildiğinde, içinde bulunan toplumun dilini öğrenmenin gerekli ve pratik faydaları olduğu gerekçeleri ile olumlu olarak değerlendirilebilir. Ancak teşvikten öte tehdit olarak yürütülen bu ve benzeri kampanyalar beklenenin aksine gayrimüslim azınlıkları topluma bütünleştirmek yerine onların içlerine kapanmasına neden olmuştur (Yıldız, 2015, s. 271). Türkçe üzerinden yürütülen politikaların Yahudilere yönelik bir karakter taşımasında, Ermeni ve Rum azınlığın büyük ölçüde ülkeyi terk etmeleri sonucunda Yahudilerin görünürlüğünün artması etkili olmuştur (Savaşkan-Akdoğan, 2010, s. 94,97).

Azınlık politikalar arasında, II. Dünya Savaşı koşullarında ihtiyat askeri olarak gayrimüslim erkeklerin silahaltına alınmasına rağmen, silah eğitimi yaptırılmayarak yol, köprü, tünel vb. nafia işlerinde çalıştırılan Yirmi Kur'a Nafia Askerleri ya da Yirmi Kur'a İhtiyatlar Olayı olarak bilinen politikalara da değinmek gerekir. Trakya Olaylarındaki gayrimüslim algısına paralel olarak II. Dünya Savaşı'nın Türkiye'yi de tehdit eder konuma gelmesiyle, özellikle İstanbul'da yaşayan gayrimüslimlerin *iharet* edip etmeyecekleri yönünde şüpheler ortaya çıkmıştır (Erdoğan, 2013, s. 1423). Bu algının ilk somut örneğini 1940 yılında gerçekleşen CHP kurultayında Kazım Karabekir'in ifadelerinde görmekteyiz. Karabekir, gayrimüslimleri tehlikeli unsur olarak tanımlamış ve Anadolu'ya sevklerini istemiştir (Oran, 2010, s. 159-165). 10 Nisan 1941 yılında ilan edilen seferlik neticesinde, 25 ila 45 yaşları arasındaki Rum, Ermeni ve Yahudi erkekleri (engelliler hariç), daha önceden askerlik yapıp yapmadıklarına bakılmaksızın nafia askerleri olarak askere alınmışlar, fakat kendilerine ne silah ne de askeri üniforma verilmiştir (Bileydi-Koç, 2012, s. 13). Söz konusu kişiler, 27 Temmuz 1942 tarihinde terhis edilmişlerdir. Gayrimüslimlere ilişkin bu uygulama, 1924 Anayasasına aykırı olarak değerlendirilmiştir. Gayrimüslim erkeklerin askere alınmaları Yahudilerde, Nazilerin Almanya'da gerçekleştirdiği katliamlar düşünüldüğünde, katledilmek üzere toplandıkları korkusuna neden olduğu bazı yazarlarca ifade edilmiştir (Demirel, 2010, s. 118). Ancak o dönemde Türkiye'nin, Faşist Nazi Almanya'sından Türkiye'ye sığınan Yahudilere kucak açtığı da bilinmektedir⁴.

Tek Parti Döneminde gayrimüslim azınlıkları, Rum, Ermeni ve Yahudi ayırt etmeksizin en fazla mağdur eden olay Varlık Vergisi (1942) uygulamasıdır. Varlık Vergisi'nden önce, savaş ortamının oluşturduğu ekonomik bunalımı ve enflasyonu önlemek amacıyla kabul edilen Milli Koruma Kanunu'ndan bahsedilmelidir (Duru, 2009, s. 162). Kanun, amacının aksine

4 Detaylı bilgi için: Bilâl Şimşir, *Türk Yahudiler: Avrupa ırkçalarına karşı Türkiye'nin mücadelesi: belgeler (1942-1944)*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2010.

ekonomik dengesizliği daha çok arttırmış, küçük üreticiyi büyük üreticinin lehinde zayıflatmış ve ekonominin büyük oranda gayrimüslimlerin egemenliğinde olmasından dolayı da Varlık Vergisi'ne zemin hazırlamıştır (Öztürk, 2013, s. 143-144.). Her ne kadar Varlık Vergisi Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, daha önceden vergilendirilmemiş ticari serveti vergilendirmek ve enflasyonu önlemek için ihdas edilmişse de Türkiye'deki uygulamanın gayrimüslimleri ekonomik olarak zayıflatmaya yönelik olduğu algısı oluşmuştur (Shaw & Shaw, 1983, s. 471). Bu algının oluşmasında 1942 yılında Maliye Bakanlığı'nın çalışmaları doğrultusunda hazırlanan cetvelde mükelleflerin M (Müslüman), G (Gayrimüslim), D (Dönme) ve E (Ecnebi) diye dört gruba ayrılması etkili olmuştur (İnci, 2012, s. 278).

Doğrudan Kanunda değilse de uygulama noktasında ekonominin millileştirilmesinin hedeflendiği söylenebilir (Dokuyan, 2014, s. 31). Varlık Vergisi'nin, savaş ortamının ihtiyaçları ve gayrimüslimlerin sahip oldukları mallar konusunda doğru beyanlarda bulunmadıkları gerekçesiyle hayata geçirildiği de sıkça ifade edilmektedir. Hatta Müslüman mükelleflerin gelir beyanlarını, ülkeye aidiyet duyguları ile doğru verdikleri, gayrimüslimlerin ise aidiyet duymadıklarından mal varlıklarını gizledikleri söylenmiştir. Bundan dolayı gayrimüslimlerin beyanlarından çok yaşam standartlarına göre vergilendirildikleri görülmüştür (Shaw & Shaw, 1977, s. 399).

Ayrıca Varlık Vergisi'nde, daha önceki yöntemlerden farklı olarak mükellefin tüketimi, giyim-kuşama ve sosyal yaşamı göz önüne alınarak (karine usulü) ödeyeceği vergi miktarı tespit edilmiş, ancak burada da M ve G mükelleflerine farklı vergi miktarları tarh edilmiştir (Coşar, 2003, s. 11-13). Varlık Vergisinin ekonomik boyutunun yanında, 15 gün içerisinde ödemeyenlerin, devletin uygun gördüğü bir yerde çalıştırılması (Karabulut, 2005, s. 328) müeyyidesi gereği toplam 2.057 kişi çalışma kamplarına gönderilmiş, 1.400'ü çalışma mükellefiyetini yerine getirmiş ve 3 Aralık 1943 tarihinde borcunu ödemeyenlerin kalan borçlarını ailelerinin yanında ödemeleri kararlaştırılmıştır (Koçak, 2004, s. 24). Ayrıca tarh edilen ve ödenmesi oldukça zor vergi borçları yüzünden birçok gayrimüslim, gayrimenkullerini ve şirketlerini veya hisselerini Türklere sattıkları belirtilmiştir (Öztürk, 2013, s. 151-153). Ancak İstanbul ticaretinin çoğunluğunu elinde bulunduran ve ekonomik düzey olarak Müslümanlardan üstün olan azınlıkların, İstanbul özelinde toplanan verginin %53'ünü ödemesi ve ellerindeki gayrimenkulleri satması, Shaw ve Shaw gibi yazarlarca doğal kabul edilmektedir. Çünkü söz konusu yazarlara göre, azınlıklar gerçekte sahip oldukları serveti sakladıklarından, vergileri ödeyebilmek için görünür olan gayrimenkulleri satmak durumunda kalmışlardır. Bu durum ise yine yazarlara göre, gerçeği bilmeyen yabancıların haksız eleştirilerine neden olmuştur (Shaw & Shaw, 1983, s. 47-472).

Çok Partili Dönemde Azınlık Politikaları

6-7 Eylül 1955 Olayları, Atatürk'ün Selanik'te doğduğu evin bombalandığının 6 Eylül'de Celal Bayar ile Adnan Menderes'e haber verilmesinin sonrasında radyodan duyurulmasıyla patlak vermiştir (Babaoğlu, 2012, s. 56). Haberin hızla yayılmasının sonrasında Kıbrıs Türkler Cemiyeti

başta olmak üzere birçok STK ve öğrenci birlikleri bu olayı protesto etmek amacıyla Taksim'de toplanmış, ardından İstiklâl Caddesine yönelmişlerdir. Caddeye yönelen öfkeli bu grup, gayrimüslimlere ait ev ve işyerlerinin camlarını taşlamaya başlamışlardır. Olaylar kısa sürede gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadıkları Eminönü, Fatih, Eyüp, Bakırköy ve Yeşilköy gibi semtlere yayılmış, birçok tahribat gerçekleşmiştir (Güven, 2010, s. 25). 7 Eylül günü gece 02.30'a kadar süren olaylar sokağa çıkma yasağı ile ancak durdurulabilmiştir. Sadece İstanbul'da değil, Ankara ve İzmir'de de yaşanan olaylar neticesinde binlerce kişi gözaltına alınmış (Babaoğlu, 2012, s. 76), binlerce ev, iş yeri, mesken ve ibadethane zarar görmüş ve 3 kişi hayatını kaybetmiş, 32 kişi ise yaralanmıştır (Atlı, 2014, s. 1187).

Olayların kontrolden çıkarak, bu duruma gelmesinde hem Taksim'de gerçekleşen mitinge gösterdikleri sempati hem de sonrasında gerçekleşen yağma ve yıkım olaylarında takındıkları pasif tavır, polisleri olaylar karşısında en büyük sorumlu duruma sokmuştur (Güven, 2010, s. 33; Başgil, 2014, s. 31). Menderes ise gerekli önlemleri almadıkları için İçişleri Bakanı Namık Gedik'i ve Emniyet Genel Müdürü Ethem Yetkiner'i olayların sorumluları olarak göstermiştir (Atlı, 2014, s. 1189). Sonrasında, hatasını telafi etmek, gerçekleşen zararı tazmin etmek için Hükümet, Tazminat Kanunu çıkarmış ve zarar görenlere 30 milyon İsviçre Frangı tazminat ödenmiştir (Başgil, 2014, s. 31).

6-7 Eylül 1955 Olayları, 27 Mayıs 1960 askeri darbesinde de gündeme gelmiştir. Yassıada Mahkemelerinde Adnan Menderes ve Fatin Rüştü Zorlu, olayların sorumlusu olarak gösterilmiş, ancak olaylarda aktif olarak bulunan ve olayların bu noktaya gelmesine sebep olan Kıbrıs Türktür Cemiyeti, Milli Türk Talebe Birliği ve Emniyet Güçleri gibi taraflar yargılama dışında bırakılmıştır (Demir, 2007, s. 57-58).

6-7 Eylül Olaylarının ardından gerçekleşen bir diğer önemli olaysa, Kıbrıs merkezli yaşanan sorunlar nedeniyle Yunan vatandaşlarının serbest dolaşım ve ticaret izinlerinin iptal edilmesidir. Bu dönemde dış politikada yaşanan gerilimlerin iç politikaya da yansıdığını görmekteyiz. Kıbrıs'ta vakıf mallarıyla ilgili yaşanan Türk-Rum anlaşmazlığı, Türkiye'de yaşayan Rumlara karşı olan olumsuz imajın daha da artmasına sebep olmuştur. Esas sorun vakıf malları olmakla beraber, İngilizlerin Rumların yanında yer alması ve Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhak edilmesi yönünde yürütülen yurtiçi ve yurtdışı faaliyetler de gerilimin dozunu artırmıştır (Gülmez & Taşkınoğlu, 2013, s. 187-188). 1950'lerin başlarında Kıbrıs'taki Rum kiliselerinde başlayan *Enosis* ideali, Makarios'un Rum Ortodoks Başpiskoposu seçilmesiyle daha da şiddetlenmiştir. Makarios'un bu idealin gerçekleşmesi için yurtdışı geziler düzenlemesi, Türk ve Rum tarafları arasında karşılıklı şiddet olayları yaşanmasına sebep olmuştur (Sarıkoyuncu-Değerli, 2012, s. 88-89). Artan şiddet olaylarını önlemek için Türkiye, İngiltere ve Yunanistan birçok kez bir araya gelmiş ancak 11 Şubat 1959 yılına kadar sonuç alınamamıştır. Gerçekleşen bir dizi görüşmenin ardından Londra Antlaşması imzalanmış ve böylece Kıbrıs'taki Türklerin varlığı kabul edilerek Türkiye'ye garantör devlet statüsü verilmiştir (Sarıkoyuncu-Değerli, 2012, s. 97-98).

Ancak imzalanan Londra Antlaşması, Ada'daki şiddet ve terör olaylarını sonlandıramamış, olaylar gün geçtikçe artmıştır. İsmet İnönü, askeri müdahale edilemediğinden Yunan pasaportu ile Türkiye'de ikamet edebilme ve ticaret yapabilmeye imkân tanıyan İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Anlaşmasını, Yunanistan üzerinde bir baskı kurarak, Kıbrıs'ta terör eylemleri gerçekleştiren Makarios önderliğindeki EOKA'yı durdurabilmek için feshetmiştir (Gülen, 2012, s. 407). 16 Mart 1964 tarihinde ilgili anlaşmanın feshedilmesiyle yalnızca Yunan uyruklu Rumlar değil, eşleri ve çocukları da etkilenmiş ve yaklaşık 12 bin kişi sınırdışı edilmiştir. Ayrıca daha önceden vatandaşlığa alınan Fener Rum Ortodoks Patrik vekili Metropolit Emillianos Zaharapulos Hristopulos ile Patrikhane Baş metropoliti Georgos Yorgi Iakavos Canavalis'in de zararlı faaliyetleri dolayısıyla vatandaşlıktan çıkarılması kararı alınmıştır (Şimşek, 2013, s. 249-250).

1980'lere gelindiğinde, ülkemizin dış ticaret rejimi değişmiş, kapalı bir ekonomiden dışa açık bir ekonomi politikası izlenmeye başlanmıştır. 80'lerin sonunda Sovyet sisteminin çökmesi, küreselleşme, iletişim teknolojilerindeki hızlı gelişmeler, göçler, mal ve insan hareketlerinin hızlanması, ulus-devlet politikalarının sürdürülebilirliğini sorgular hale getirmiştir. 1950'lerde İkinci Dünya Savaşı'ndan edinilen tecrübe sonrasında temeli atılan Avrupa Birliği süreci, ulus üstü yapıları ve anlayışları öne çıkarmıştır. Ülkemizin Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da terör ve etnik kökenli sorunları nedeniyle 1990'larda "anayasal vatandaşlık" kavramı gündeme gelmiş; bu kavram, etnik, mezhep ve dini alt kimliklerin üzerinde yasal üst kimlik biçiminde siyasi söylem olarak dillendirilmeye başlanmıştır. Bu kavram esas itibarıyla yerel ve tikel kimliklerin kullanımı yerine, eşit hak ve ödevlere sahip yurttaşlardan oluşan ulus içinde evrensel bir üst kimliğin oluşturulmasını öngörmektedir (Kaya, 2003, s. 172). Anayasal vatandaşlık kavramı, Batı demokrasileri içinde, özellikle Almanya'daki vatandaşlık tartışmalarında merkezi bir konuma sahip olan "anayasaya bağlılık" (verfassungspatriotismus) teriminin Türkçeleştirme çabasının bir ürünüdür. Bu kavram, Almanya'da Dolf Sternberger ve Jurgen Habermas tarafından, milliyetçiliğin karanlık yüzünü tekrar yaşamamak için geliştirilmiştir (Göztepe, 2004, s. 322-327). "Habermas'a göre, farklı hayat tarzlarının barışçıl birlikteliği, ancak 'post-milliyetçi anayasal vatanseverliğin' oluşturulmasıyla mümkündür. Anayasal vatanseverlik, akla, özgürlüğe, hukukun üstünlüğüne, vatandaşlardan oluşan ulus-devlete ve farklılığın hoşgörüsüyle karşılandığı ulus-ötesi liberal cumhuriyete sadakati ifade eder" (Aktaran, Kaya, 2003, s. 172). Ne var ki, Ülkemizde söz konusu kavram, içi doldurulamamış; bir siyasal veya entelektüel söylem düzeyinin ötesine geçememiştir.

2000-2016 Arası Dönem

2000'li yıllarda, Türk toplumundaki gayrimüslim algısı köklü bir değişikliğe uğramamış, bu algı toplumun bir parçası olan siyasetçilerde de varlığını korumuştur (Muratyan, 2011, s. 71-72). Ancak, vatandaşlık politikaları bağlamında Cumhuriyet'in klasik söyleminin terk edilmeye başlandığı ve eşit yurttaşlık doğrultusunda daha ılımlı bir havanın estiği de söylenmelidir. Bu dönemde gerçekleşen birçok yenilik ve bu yeniliklerin AB ilerleme raporlarında (Taşdemir &

Saraçlı, 2007, s. 33-34) olumlu olarak belirtilmesi de bu durumu doğrular niteliktedir (Çanakçı & Caymaz, 2014, s. 312).

1936 yılında azınlık vakıfları için mal varlıklarını beyan etme ve tapuya kayıt ettirme zorunluluğu getirildi. Bunun ardından vakıf yönetimleri sahibi oldukları taşınmazlarının listesini Vakıflar Genel Müdürlüğüne teslim ettiler. Bu beyanname gereği, tapuda kayıtlı mülk sahibinin kim olduğuna bakılmaksızın beyan ettikleri tüm taşınmazların kendi adlarına tapuda tescil edilmelerine imkân sağlandı. Bu düzenleme ile Lozan'da azınlık olarak nitelenen cemaatler, verdikleri beyanname ile hem cemaat vakfı olarak adlandırılmış, hem de sahip oldukları taşınmazları tapuda kendi adlarına kaydedilmiştir. Bu arada azınlık vakıfları, bağış, vasiyet ve satın alma yoluyla taşınmaz mal edinmişlerdir. 1974 tarihinde Yargıtay'ın ulusal güvenliği gerekçe göstererek aldığı bir kararla, 1936 Beyannamesinde belirtilenlerden başka taşınmaz mal elde edemeyeceklerini hükme bağlanmıştır. Bu kararın ardından, 1936-1974 yılları arasında azınlık vakıflarının, bağış, vasiyet ve satın alma yoluyla elde edindikleri taşınmazların bir kısmı tekrar eski sahiplerine iade edilmiş, bir kısmı Hazine'ye, Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne veya üçüncü şahıslara geçmiştir. Türkiye'nin Avrupa İnsan hakları Mahkemesince tazminata mahkûm edilmesine neden olan bu tarihi sorun, ilk defa 2003 yılında AB uyum yasaları çerçevesinde yeni bir düzenlemeye konu olmuştur. Bu düzenleme ile, 365 adet taşınmaz, vakfı adına tescil edilmiş; ayrıca cemaat vakıflarınca, 38 adet taşınmaz mal bağışı alınmış, 12 adet taşınmaz mal satın alınmış, 11 taşınmaz mal satılmıştır. 2008 yılında yürürlüğe giren 5737 sayılı Vakıflar Kanunu ile, 181 taşınmaz mal vakfı adına tescil edilmiş, 150 taşınmazın mülkiyet sorunu çözülmüştür. 5737 sayılı Vakıflar Kanununa 27.08.2011 tarihinde geçici 11. Maddenin eklenmesiyle, 333 taşınmazın vakfı adına tescil edilmesi, 21 adet taşınmaz için bedel ödenmesine karar verilerek çözümü sağlanmıştır. Ayrıca Vakıflar Genel Müdürlüğü, tarihi ve önemi nedeniyle 10 adet havra ve kiliseyi tamir ettirmiş, bir kısmını da vakfına tahsis etmiştir (VGM, 2014).

Ayrıca AK Parti Hükümetleri, sembolik anlamlar taşısa da 15 Ağustos 2010'da Sümela Manastırında Rumlara ve 19 Eylül 2010'da da Ahtamar Adasındaki Kutsal Ermeni Kilisesi'nde Ermenilere ayın yapabilme imkânı tanımış (Ulusoy, 2011, s. 419); 1965'ten 2007 yılına kadar yürürlükte olan azınlık okullarına Türk müdür yardımcısı getirilmesi şartını kaldırmış ve 1968'den 2000 yılına kadar uygulanan kimliklerinde Rum, Ermeni ve Yahudi yazmayanların azınlık okullarına alınmamasına da son vermiştir.

AK Parti Hükümetleri dönemlerinde uygulanan azınlık politikaları çerçevesinde sağlanan haklar, belli bir azınlık grubunu doğrudan hedef almamış, onların da faydalanabileceği şekilde genel olarak demokratikleşme biçiminde gerçekleşmiştir. Böyle bir uygulamanın azınlıklar tarafından da kabul gördüğü söylenebilir. Hükümetin gerçekleştirdiği gayrimüslim azınlıklar lehine politikalara, bazı siyasi partiler dâhil, bürokratik yapılardan Anayasa Mahkemesi'ne kadar bir takım devlet kurumlarından engellemelerin/tepkilerin de geldiğini unutulmamalıdır (Kızıllan-Kısacık, 2010, s. 26-28).

Yukarıda belirtilen olumlu gelişmelerin yanında olumsuz bir takım gelişmeler de yaşanmıştır. 15 Kasım 2003 tarihinde İstanbul'daki Neve Salom ve Beth Israel Sinagoglarına yapılan intihar saldırıları, İsrail'in Filistin'e karşı gerçekleştirdiği her işgal ve katliam sonrasında Türk toplumunda artan İsrail karşıtı söylem ve şiddet olayları, olumsuz gelişmeler olarak aktırabilir (Yıldız, 2015, s. 286). Bunların yanında Agos Gazetesi genel yayın yönetmeni Hrant Dink'in, Ermeni diasporasını eleştirdiği yazı dizisinin *Türklüğe Hakaret* olarak değerlendirilip bu doğrultuda yargılanması ve toplumda oluşan azınlık karşıtı ve ırkçı eğilimler neticesinde öldürülmesi, bu dönemde gayrimüslim azınlıklarda büyük travmalara yol açan olumsuzluklar arasında sayılabilir (Oran, 2010, s. 8). Olumsuzlukların yaşanmasında, Sevr Sendromunun toplum nezdinde hala geçerli oluşu ve çeşitli siyasi partiler ile sivil toplum kuruluşlarının ülkenin bölüneceği, şeriatın getirileceği yönündeki karşı söylemlerinin oldukça etkili olduğu söylenmelidir (Karaosmanoğlu, 2010, s. 199; Kızılkın-Kısacık, 2010, s. 27-28).

Her ne kadar AB ilerleme raporlarında azınlıklarla ilgili düzenlemelerin iyi ama yetersiz olduğu söylene de (Karaosmanoğlu, 2010, s. 203), genel olarak bu dönemi değerlendirdiğimizde, Türkiye'nin daha doğrusu AK Parti Hükümetlerinin azınlık politikalarının geçmişe göre daha ılımlı bir seyir izlediğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte, Avrupa Birliği ile yaşanan sorunlar nedeniyle söz konusu ivmenin son yıllarda durakladığı da görülmektedir. Bu duraklamanın nedeni konusunda, Hükümetin isteksiz tavrından daha çok, özellikle Avrupa Birliği'nin liderliğini yürüten Almanya Şansölyesi Angela Merkel'in Türkiye hakkındaki üyelik karşıtı söylem ve politikaları (Anıl, 2010) gibi dışsal faktörler (Karaosmanoğlu, 2010, s. 202) ile ülkenin iç dengelerinden söz edilebilir (Kızılkın-Kısacık, 2010, s. 25) Burada, AK Parti Hükümetlerinin genel olarak dini özgürlüklere hoşgörü ile baktığı ve tekçi bir toplumdan öte, çok kültürlü bir yapının tesisini amaçladığı da belirtilmelidir (Beylunioğlu, 2015, s. 146; İ. Yıldız, 2007, s. 791).

Mülakatlar Işığında Güncel Sorunlar

Bu başlıkta gayrimüslim azınlıkların Lozan Barış Antlaşması gereği sahip oldukları haklardan geçmişten günümüze ne denli faydalanıp-faydalanmadığı araştırılmıştır. Araştırmanın metodolojisi, yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakat yöntemine dayanmaktadır. Bu doğrultuda 15 Mayıs 2015 tarihinde Türk Musevi Cemaati temsilcisiyle, 6 Ağustos 2015 tarihinde ise Rum-Ortodoks Cemaati temsilcisiyle görüşülmüştür. Ermeni Patrikhanesi yetkilisinin sağlık problemleri nedeniyle müsait olmadığından, vakıf ve cemaat işleriyle yakından ilgilenen ve Ermeni cemaatinin önde gelen isimlerinden olan kişi ile 7 Ağustos 2015 tarihinde görüşülmüştür. Makalenin, Lozan Barış Antlaşmasını esas almasından dolayı, gayrimüslim Türk vatandaşları değil, cemaat yönetimlerinin temsilcileri ile görüşülmesi daha uygun bulunmuştur. Bu görüşmeler, konuları itibarıyla aşağıda belirtilmiştir.

Eğitim

Azınlık okullarını ilgilendiren yasal düzenlemeler incelendiğinde 1965-2007 yılları arasında önemli gelişmelerin olduğunu görmekteyiz. 8 Haziran 1965 tarihinde kabul edilen 625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu'nun 25. maddesi, gayrimüslim azınlıklara ait özel okullara “yalnız Türk vatandaşlarının çocuklarının” kaydedilebileceğini belirtmiştir⁵. 1970 yılında ise, gayrimüslim çocuklarının okulları, babalarının mezhebi dikkate alınarak yeniden düzenlenmiş ya babalarının mensup olduğu azınlık okullarına gitmeleri ya da devlet okullarına kaydedilmeleri istenmiştir (Gültekin, 2015). 2007 yılında kabul edilen 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu ise, “Türk vatandaşları” ifadesinin yerine Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları” ifadesini kullanarak bir önceki Kanunun ilgili maddesini büyük oranda muhafaza etmiştir (Deri, 2009, s. 250). Ancak 1970'lerde getirilen babanın mensup olduğu azınlığa ait okullarda okuyabilme şartı 2007 yılında kaldırılmıştır. Nüfus kayıt örneği yerine gayrimüslim velinin mensup olduğu azınlık okuluna bir form doldurmak suretiyle kayıt yapabileme imkânı tanınmıştır (AA, 2015).

Azınlık okulları 8.2.2007 tarihli ve 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu'nun ikinci maddesinin (e) bendinde “Rum, Ermeni ve Musevi azınlıklar tarafından kurulmuş, Lozan Antlaşması ile güvence altına alınmış ve kendi azınlığına mensup Türkiye Cumhuriyeti uyruklu öğrencilerin devam ettiği okul öncesi eğitim, ilköğretim ve ortaöğretim özel okulları” olarak tanımlanmıştır. 2016-2017 eğitim öğretim yılı itibari ile 60 azınlık okulumuz faaliyet göstermektedir. Ayrıca MEB'in 2016 yılı verilerine göre 6 anasınıfı, 12 anaokulu, 24 ilkokul, 21 ortaokul, 12 lise olmak üzere 5 düzeyde gayrimüslim azınlık okulu bulunmakta, 3430 öğrenci okumakta ve 927 öğretmen görev yapmaktadır (MEB, 2016, s. 49, 64, 65, 123).

Eğitimle ilgili dile getirilen güncel sorunlar, cemaatlere göre bazı noktalarda farklılık göstermektedir. Yahudi cemaati temsilcisi, yalnızca bir tane okul kompleksinin olduğunu, anaokulundan başlayıp liseye kadar eğitim verdiğini dile getirmiştir. Özel Ulus Musevi Okulları olarak adlandırılan okullarındaki eğitim-öğretim faaliyetlerinin MEB müfredatına ve Özel Okullar mevzuatına uygun olarak yürütüldüğünü, diğer okullardan farklı olarak İngilizcenin yanında Musevi dininin dili olan İbranice'nin ve ayrıca Musevi dininin öğretildiğini dile getirmiştir. Öğretmen seçiminde herhangi bir özel koşullarının olmadığını, mevzuata uygun olarak öğretmen atamalarının yapıldığını da belirtmiştir. Ayrıca özel okullarda okumak isteyen öğrencilere sağlanan bakanlık bursunun kendi öğrencilerine de sağlandığını sözlerine eklemiştir. Hahambaşının bu okullar üzerinde bir etkisinin olup olmadığına dair soru üzerine, Hahambaşının herhangi bir müdahalesinin olamayacağını, ancak dini konularda tavsiyelerde bulunabileceği cevabını vermiştir. Temsilci, diğer devlet veya özel okullarda karşılaşılan problemlerin yanında özel olarak TEOG'daki Din Kültürü sorularını, karşılaştıkları problem olarak göstermektedir. Ladino dilinin okullarda öğretilip öğretilmediği sorusu üzerine ise, Ladino'nun bir eğitim dili olmadığını, *dilsel arkeolojinin* bir konusu olduğunu, seçmeli olarak İspanyolcanın öğretildiğini dile getirmiştir.

5 Resmi Gazete, Sayı:12026, 18 Haziran 1965.

Rum cemaat temsilcisinin eğitimle ilgili dile getirdikleri ise, Yahudi temsilcisinden biraz daha farklı ve karamsar bir tablo çizmektedir. Rum azınlık okulları diğer azınlık okullarında olduğu gibi özel okul statüsünde faaliyet göstermektedir. Önceleri ismen “Yardımcı” olan fakat gerçekte müdürden daha fazla yetkilere sahip olan Türk müdür yardımcısı uygulaması devam etmekle beraber günümüzde eski etkinliğine sahip değildir. Türkçe, Coğrafya ve Tarih gibi derslerin Türkçe verilmesi zorunluyken diğer dersler Rumca da verilebilmektedir. Ancak temsilci Rumca derslerin verilebilmesinde, Rumca bilen öğretmen bulamadıkları için ciddi problemlerle karşılaştıklarını dile getirmektedir. Öğretmen görevlendirilmesinde Yunanistan ile Türkiye arasında bir anlaşma olmasına karşın bürokratik sebeplerden dolayı bu uygulamadan yeterince verim alamadıklarını da ayrıca belirtmiştir. Bunun yanında Rum temsilcinin vermiş olduğu bilgiler doğrultusunda Patrikhane ve okullar arasındaki ilişkilerde üç dönemden söz edilebilir: Patrik'in 1970'li yıllara kadar azınlık okullarında yemek duası yapabildiği, dini kıyafetleri ile okula girebildiği dönem ile 1970'lerden sonra bunların yasaklandığı dönem ve son olarak geçmişte yaşanan olumsuzlukların giderilmeye başlandığı 2000'li yıllar.

Rum temsilci, Heybeliada Ruhban Okulu hakkında, Lozan Barış Antlaşması'na atıfta bulunarak, mevcut okulların faaliyetlerini yürütebileceklerini ve hatta yenilerinin de açılabileceğini belirterek, Türkiye'nin yenilerinin açılmasına, bırakın müsaade etmeyi, mevcut okulları da kapattığını dile getirmiştir. Ayrıca Rum temsilci, Heybeliada Ruhban Okulu'nun açılması konusunda eskisi kadar ısrarcı ve istekli olmadıklarını söylemiştir.

Diğer cemaat temsilcilerinin aksine Ermeni temsilci eğitimle ilgili herhangi bir olumsuz durumla karşılaşmadıklarını ifade etmiştir. Özellikle Tek Parti Dönemi uygulamalarından ve Kıbrıs Olaylarından dolayı birçok azınlığın ülkeyi terk ettiğini, sayılarının çok az kaldığını belirten temsilci, buna rağmen cemaatinin sayıca kendi öğretmenlerini yetiştirecek nitelikte olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda Ermenice eğitim verebilecek öğretmen yetiştirilmesi için bir proje yürütülmüş ve ihtiyaç büyük oranda karşılanmıştır. Okullarının özel öğretim kurumlarının bağlı olduğu mevzuat doğrultusunda faaliyet gösterdiğini söyleyen Ermeni temsilci, dini kisve ile okullara girilmesinin hatırladığı kadarıyla 1980 Askeri Darbesiyle yasaklandığını ve AK Parti döneminde bu yasağın kalktığını, azınlık okullarına din adamları dini kisveleri ile girebildiğini ve ders verebildiğini ifade etmiştir.

Dış Politikanın Gayrimüslimler Üzerindeki Etkisi

Rum temsilcisine göre, gayrimüslimlerin Batılı devletlerin birer uzantısı olduğu algısı, hem devlet politikalarında hem de Türk toplumunda kendini net bir şekilde göstermektedir. Yunanistan ile Türkiye arasındaki diplomatik ilişkilerin, sanki Patrikhane Yunanistan'ın bir temsilcisiymiş gibi doğrudan Rum cemaatini etkilediğini belirtmiştir. 6-7 Eylül 1955 Olayları, 1964 yılında gerçekleşen Yunan vatandaşı Rumların sınır dışı edilmesi vb. olayları da bunun örnekleri olduğunu söylemiştir. Müttekabiliyet ilkesini ise Rum temsilci, “*Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarıyız, eşit yurttaşlık temelinde eşit muamele görmek istiyoruz*” şeklinde değerlendirmiştir.

Yahudi temsilci ise, devletin kendilerine karşı olumsuz bir tutum içerisinde olmadığını, ancak Türk toplumunun genel azınlık algısı içerisinde bir takım dışlayıcı faaliyetlerde bulunduğunu ifade etmiştir. Ayrıca temsilci, devlet tarafından, Türkiye Hahambaşılığı'nın Türkiye Cumhuriyeti kurumu olduğu ve iç-dış siyasette herhangi bir müdahalesi olmadığı kabul edilirken, toplumda İsrail ile olan itilaflar Türk Musevi Cemaatine mâl edildiği vurgusunu yapmıştır. Türk toplumunun, Türk kanunlarına tâbi Türk Musevi Cemaatine karşı takındığı bu tutumun bir travmaya neden olduğunu ve Musevi toplumunu bir yeise sürüklediğini de sözlerine eklemiştir.

Ermeni temsilci ise, Türk toplumunun her zaman kendilerine sıcak davrandığını, komşularıyla aralarının iyi olduğunu, fakat devletin ve siyasilerin ayrımcı politikalar güttüğünü dile getirmiştir. Temsilciye göre, Ermeni Patrikhanesi, gerek ASALA terörü zamanında olsun gerekse soykırım tasarılarının gündemde olduğu zamanlarda olsun, tavrını Türkiye'den yana koymuş ve samimi bir şekilde milli duruş sergilemiştir. Buna ek olarak Ermeni cemaatinin, Türkiye'ye siyasi baskı kurmak için Ermeni kimliğiyle veya 1915 olaylarını kullanmak üzere yapılan hamlelerde oldukça sağduyulu bir noktada durduğunu da söylemiştir. Ermeni temsilci bu noktayı "*hem Ermeni kimliğine hem 1915'teki olaylara sahip çıkan ama bunun suiistimal edilmesine de karşı çıkan duruş*" olarak tanımlamış ve gelenekselleştğini ifade etmiştir.

Cemaat Yönetimi ve Devlele Olan İlişkiler

Rum temsilci, Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin resmi işlemlerinin hangi kurumlar aracılığıyla gerçekleştirildiği sorusuna, Patrikhane'nin tüzel kişiliği olmadığı için resmi işlemlerden bahsedilemeyeceği cevabını vermiştir. Ancak Patrik'in kişisel saygınlığından dolayı Cumhurbaşkanı, Başbakan ve bakanlarla doğrudan görüşebildiğini, istek ve arzularını iletebildiğini de eklemiştir. Bu bağlamda literatürdeki Patrikhane'nin Fatih Kaymakamlığına bağlı olduğu görüşü gerçeği yansıtmamaktadır. Bunun yanında patrik seçimiyle ilgili de;

Metropolitlerden on kişilik bir liste oluşturularak İstanbul Valiliğine bildirilmekte, uygun görülenler arasından Osmanlı dönemindeki kriterlere göre yapılan seçim sonrasında belirlenen kişi Patrik seçilmekte, valilikten mazbatasını alarak göreve başlamaktadır. Heybeliada Ruhban Okulu'nun da kapatılmasıyla Türkiye vatandaşı din adamı yetiştirilememektedir. Bu sorun ile ilgili geçici de olsa çözüm Recep Tayyip Erdoğan'ın Rum din adamlarını vatandaşlığa alması olmuştur.

Yahudi temsilci, Rum temsilci gibi en büyük sorunlarının Türk Musevi Cemaatinin veya Türkiye Hahambaşılığının resmi olarak tanınmaması olduğunu söylemiştir. *Pratikte Türk Musevi Cemaatinden ve Türkiye Hahambaşılığından söz edilebilirken resmiyette yalnızca Türkiye Hahambaşısından söz edilebilmektedir.* Resmi olarak tanınmamanın da kendilerini birçok sorunla karşılaştırdığını da sözlerine eklemiştir.

Hahambaşı, Türk Musevi Cemaatinin doğrudan oyları ile 7 yıllık bir süre için seçilir ve tekrar aday olunabilir. Seçim yapılmadan önce İstanbul Valiliğine bildirilir ve izin alınır, ardından seçim

sonuçları bildirilir ve Hahambaşı seçilen kişi buradan mazbatasını alır. Şuana kadar Hahambaşı seçimiyle ilgili devletin herhangi bir müdahalesi olmamıştır.

Diğer cemaat temsilcileri gibi Patrikhanenin tüzel kişiliğinin olmadığını ifade eden Ermeni temsilci, devletle olan ilişkilerini Osmanlı döneminde uygulanan millet nizamnameleri çerçevesinde açıklamıştır:

Günümüzde bir teamül olarak 1863 Millet Nizamnamesi, tamamen olmasa da parça parça kullanılmaktadır. Şuanda Ermeni Patrikhanesinin resmi bir statüsü olmadığı için, Patriğin kişisel tasarruflarına göre yönetilmektedir. Patrikhanenin binası, parası 3 kişinin adıyla bankada tutulmakta, Patriğin ölümüyle yeni Patriğe devredilmektedir. Patrikhane ile devlet ilişkileri devletin nasıl yönetildiğine göre değişmektedir. Bu durum Demokrat Parti döneminde bir miktar düzelmiş, günümüzde ise atılan demokratikleşme hamleleriyle daha da ileriye taşınmıştır.

Vatandaşlık Hakları ve Medeni Haklar

Lozan Barış Antlaşmasınının 42. maddesi gereği tanınan ayrı medeni haklar ve bu haklardan vazgeçilmesiyle ilgili soruya Rum temsilci şu cevabı vermiştir:

Bunlar doğrudan Rum, Ermeni ve Yahudi bireylere tanınmış haklardır, bir kuruma değil. Zaten bu haklar cemaat yönetimlerine tanınmış olsaydı, tüzel kişiliğimizin de uluslararası bir antlaşma tarafından tanındığı anlamına gelirdi. Dolayısıyla cemaat yönetimlerinin bireylere tanınan bu haklardan vazgeçme hakkı yoktur. Cemaatler bu haklardan Sansaryan Han İkinci Şube Polis Karakolunun bodrumunda zorla vazgeçirilmişlerdir.

Ayrıca temsilci, Ortodoks inancınca kutsal sayılan evlenme ve boşanma gibi medeni hallerin resmi işlemlerin ardından gerçekleştirildiğini, Batı Trakya'da ise Müftünün devletin resmi memuru olduğu ve resmi nikâh kıydığını, ancak gayrimüslim azınlıkların Lozan'la kendilerine tanınan diğer hakları dahi kullanamadıklarını belirtmiştir. Türkiye'deki Rumların sayısı ve sosyo-ekonomik statüleriyle ilgili soruya ise, Rum okullarında okuyan çocuklar ve aileleri üzerinden bir hesaplama yapıldığında 2.000 civarında bir Rum azınlıktan söz edilebileceğini ve bunların orta-düzyer gelire sahip olduklarını ifade etmiştir. İş hayatında, Türk meslektaşlarından daha dikkatli olmak zorunda olduklarını, çünkü herhangi bir olumsuz durumda kişisel algılanmayıp mensup olunan cemaate gönderme yapıldığını da sözlerine eklemiştir. Rum temsilcinin görüşleri şöyledir:

Cumhuriyet döneminde uygulanan ulus-devlet modeli ve bu model etrafında yürütülen kültürel, ekonomik ve siyasi entegrasyon politikaları dünyada uygulanan popüler bir uygulamaydı. Dolayısıyla sadece Türkiye değil, birçok Avrupa ülkesi de bu politikaları uygulamıştır. Ancak bunların bir kıyımaya dönüşmesi istenilen bir durum değildi ve günümüzde bu paradigma geçerliliğini yitirmiştir.

Osmanlı döneminde Hristiyanlar, Museviler veya başkaları yine millet veya millet-i tebaa-i sâdika olarak ayrı birimler halinde varlıklarını korumuşlar, Batılı devletler de bunu bir uluslararası antlaşma hukukuna bağlama gereğini hissetmişlerdir. Dolayısıyla Azınlıkların Korunması

başlığı altında yer alan maddeler Türkiye karşıtı bir dayatma içermektedir. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne eşit yurttaşlık bağı ile bağlanmak isteyen Yahudi cemaati, bu haklarından 1925 gibi erken tarihte feragat etmişlerdir.

Yahudi temsilci, ötekileştirilme ve ikinci sınıf vatandaş görülmeyle ilgili ise “Ben herkeste varım ama şurada yokum burda yokum... Hayır, ben camide yokum kardeşim. Siz sinagogda yoksanız ben de camide yokum” ifadelerini kullanmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarda ve sonrasında, İsrail'e göçlerin olup olmadığı yönündeki soruya ise; göçlerin olduğunu, çeşitli sosyal tabakalardaki ve özellikle de alt tabakadaki kişilerin yeni kurulan devlete yeni umutlarla göç ettiği cevabını vermiştir. Bu göçlerin yaşanmasında büyük travmalara neden olan 1934 Trakya Olaylarının, Yirmi Kur'a Askerlerinin, Varlık Vergisi gibi olayların ve toplumdaki ötekileştirmenin en büyük etkenler olduğunu da sözlerine eklemiştir.

Şuan İsrail'de 100.000-110.000 kişilik Türk kökenli vatandaş olduğu söyleniyor. Bu kişilerin birçoğunun Türkçeyi ve Türk kültürünü muhafaza ettiğini söyleyebiliriz. Türkiye'de ise yaklaşık 17.000 civarında bir Yahudi nüfustan söz edilebilmektedir.

Ermeni temsilci, Lozan Barış Antlaşması ile ilgili diğer iki temsilci gibi benzer değerlendirmelerde bulunmuştur. Lozan'ın Türkiye'nin bağımsızlığı açısından önemli olduğunu, ancak artık Lozan'a bağlı olarak yaşamak istemediklerini ifade etmiştir. Eşit Türkiye vatandaşı olarak anayasal haklarını, anayasadan kaynaklı güvenle yaşamak istemektedirler. Üçüncü ülkelerin koruyuculuğunda bir uluslararası anlaşmanın taviz verilmiş gibi görünen maddelerinin gölgesinde değil, bu ülkede yaşayan eşit vatandaşlar olarak güvencede yaşamak istediklerini belirtmiştir. Türkiye'deki azınlık algısıyla alakalı olarak, bu bakış açısının devletin ideolojik söyleminden pratiğine kadar yerleşmiş olduğunu söylemiştir.

Gayrimüslim olmak, aynı zamanda gayrivatandaş olmak, el koyulan mallarda ve sınır dışı edilmelerde kendini pratiğe dökmüştür. Türkiye Cumhuriyeti nüfus cüzdanını taşıyan ama Türk-Müslüman olmayan insanlara, ikinci-üçüncü sınıf vatandaş oldukları veya vatandaş olmadıkları bu uygulamalarla sık sık hatırlatılmıştır. Devletin söylem ve pratiklerinde yer bulan bu yanlış algı medyaya, gündelik dile, her şeye yansımıştır. Özellikle bürokrasiye bir zihniyet olarak yerleşmiştir.

Ermeni temsilci yaşadıkları sorunların ve ayrımcılıkların temelde devlet kaynaklı olduğunu, ancak kargaşa ortamından faydalananların da mevcut olduğunu sözlerine eklemiştir. Ermeni toplumunun nüfusu ve sosyo-ekonomik profilleri üzerine sorulan soruya temsilci, nüfusun yaklaşık 40.000 civarında olduğu ve Ermeni vatandaşların genellikle orta ve alt gelir düzeylerine sahip olduğunu cevabını vermiştir.

Cumhuriyet tarihinde azınlık karşıtı pratiklerde doğrudan Ermenileri hedef alan herhangi bir uygulamanın olmadığını ancak bunun, Ermenilerin uygulanan diğer azınlık karşıtı politikardan etkilenmediği anlamına gelmediğini ifade eden Ermeni temsilci; Kıbrıs olaylarının bir yansıması

olarak yaşanan 1955 ve 1964 olaylarında, Varlık Vergisi uygulamasında ve 1974 Kıbrıs harekâtında Ermeni nüfusunun büyük bir çoğunluğunun ülkeyi terk ettiğini sözlerine eklemiştir.

Vakıflar

Yahudi temsilci, vakıf mallarının iadesi sürecinde bir takım ilerlemelerin olduğunu kabul etmekte, ancak tamamının iade edilmediğini, kanunda birçok eksik noktanın olduğunu ifade etmiştir. Örneğin vakıf malını bir kamu kurumu almışsa bunun iadesi yapılmış, ancak kamu kurumu kendi ifadesiyle *kanunsuz yollarla* gerçek bir üçüncü kişiye satmışsa bunun iadesi yapılamamıştır. 1936 Beyannamesinde yer almamasının, o malın kendilerine ait olduğu gerçeğini yok edemeyeceğini beyan eden temsilci, bu mallara el konulmasının, satılmasının ve iade edilmemesinin kanunsuz bir durum, bir *gasp* olduğunu söylemiştir. Vakıf mallarının iadesi sürecinin yanında bir o kadar da önemli olan vakıf yönetimleriyle ilgili sorunların da yaşandığı belirtilmiştir:

6 yıldır, yönetim kurulu üyeliği yapan insanlar var, yenileri seçilememektedir. Yenileri de seçilemediği için istirahat etmek isteyen üyeler üyelikten çıkamamakta ve yeni üyeler, genç nesiller yetiştirilememektedir. Yaşanan bu problemlere ek olarak Yahudi nüfusun olmadığı yerlerdeki vakıflara, vakıf mallarına Vakıflar Genel Müdürlüğü el koymaktadır. Örneğin Antep'teki sinagoga Yahudi kalmadığı için, Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM) el koymuştur. Ancak bunun yanında, vakıf yönetimleriyle ilgili geniş bölge denilen bir yönteme de geçilmiştir.

Yahudi temsilciye VGM'nin, el koymuş olduğu vakıf mallarını nasıl yönettiği ve bu mallarla ilgili tasarruflarında azınlıklarla herhangi bir görüş alış-verişinde olup olmadığı sorulmuştur. Bunun üzerine temsilci, VGM'nin el koymuş olduğu vakıflara "Mazbûtaya alınmış vakıflar" dendiğini, bu vakıfların kanunen VGM'ye ait olduğunu ve VGM'nin tasarrufunda olduğunu dile getirmiştir:

Ancak herhangi bir restorasyon yapılacağında, Yahudi cemaatinden aslına uygun yapılabilmesi için görüş aldıkları olmaktadır. VGM'nin bu tür çalışmaları yürütürken, bünyesinde görev yapan ve Ermeni, Yahudi ve Rumları temsil eden bir Azınlık Temsilcisi adında yetkilisi de mevcuttur. Bu temsilci aracılığı ile mazbûtaya alınmış vakıflar yönetilmektedir.

Vakıflar konusu Rum cemaati için diğer cemaatlere oranla daha geniş bir mevzuu kapsamaktadır. Heybeliada Ruhban Okulu, Fener Ortodoks Rum Patrikhanesi'ne ait bir vakıftır. Bunun dışında Rum azınlık, diğer cemaatlerle kıyaslandığında daha fazla ve değerli vakıf mallarına sahiptirler. Bu yönüyle de vakıflar konusunda en çok mağdur olan tarafın Rumlar olduğu söylenebilir. Vakıf mallarının iadesinin, Rum cemaati için farklı bir boyutu daha var. O da, iade edilecek bir takım vakıf mallarının Patrikhane'ye ait olmasıdır. Son yıllarda vakıf mallarının iadesi sürecinde bir takım olumlu gelişmeler olduğunu, Rum tarafı da onaylamaktadır. Ancak aksaklıkların ve yanlış bilgilerin olduğu da belirtilmektedir. Bu konuyla ilgili bir örnek de veren temsilci, Heybeliada'da iade edilen arsanın değerinin 320 milyon lira civarında olduğunu, ancak arsanın çok büyük bir kısmının yeşil alan olması dolayısıyla kullanılmadığını ifade etmiştir. İade edilen mallarla ilgili karşılaştıkları bir diğer problemin ise, özellikle gayrimenkullerin yıllardır sahihsiz ve bakımsız

kalmasından dolayı yıpranması ve ciddi bir tadilata muhtaç olmasıdır. Yakın tarihte, Patrikhane'ye iadesi gerçekleşen Büyükada Rum Yetimhanesinin tadilatı için milyonluk bir bütçeye ihtiyaç olduğunu ve bunu 2.000 kişilik bir cemaatin karşılamasının mümkün olmadığını dile getiren Rum temsilci, iade etmenin de bu bağlamda bir çözüm olmadığını sözlerine eklemiştir.

Vakıf yönetim kurulu üyelerinin seçilememesi, Rum temsilcinin de aktardığı sorunlar arasında yer almaktadır. Hukukta bir düzenleme kaldırıldığında yenisi uygulanana kadar, eski düzenlemeye göre hareket edilebileceğini hatırlatan Rum temsilci, devleti karşılarına almak istemedikleri için hukuki yollara başvurmadıklarını belirtmiştir. Bu konuda iyi niyet göstergesi olarak devletle uzlaşma yolunu tercih ettiklerini de sözlerine eklemiştir.

Ermeni temsilci ise vakıflar konusunu tarihi bir perspektiften ele almıştır:

Osmanlı dönemindeki son düzenleme olan 1863 Nizamnamesinde vakıf yönetimleri Ermeni cemaatine mensup halk tarafından seçilen yöneticiler aracılığı ile gerçekleştirilmekteydi. Günümüzde ise bir ön seçimle gelen yöneticiler 4 yıllık bir süre için seçilmektedir. Ancak cemaat vakıflarının seçim tüzüğü kaldırıldığı için şuanda o da yapılamamaktadır. Patrikhane'nin bu vakıflar üzerinde herhangi bir yaptırımı yoktur. Yalnızca ruhani önderlik veya manevi bir önderlik gücü mevcuttur. Vakıflarla ilgili Patriğin tek yapabildiği, gerekli görülen yerlere din adamı atamaktır.

Ermeni Temsilci, son gelişmelerle beraber 257 tane vakıf malı iade edilmiş ve diğer malların iadesiyle ilgili de hukuki süreç devam etmektedir. Temsilci, eksikliklerin de olduğunu ancak düzeltilmesi yönünde çalışmaların devam ettiğini, vakıf mallarının iadesi sürecinin çok karmaşık olduğunu, bir uzlaşma ortamının oluşturulması gerektiğini, yani helalleşmek gerektiğini sözlerine eklemiştir. Bunun yanında, cemaat vakıflarının seçim yapamamasıyla ilgili olarak ise, hükümetle problemin çözümü için çalışıldığını, sorunun kaynağının ise daha çok bürokratik sebepler olduğunu belirtmiştir.

Ermeni temsilci, gayrimüslim azınlıkların içe kapanık ve devletten korkma hallerinden çıkıp, son dönemlerde kendilerine sağlanan imkânlardan yararlanmaları gerektiğini vurgulamıştır. Yani gayrimüslim cemaatlerinin her şeyi hükümetten beklememesini, bazı hakların elde edilebilmesi için hukuki veya kişisel yolların da denenmesi gerektiğini söylemiştir.

Sonuç olarak; azınlıkların temel sorunları; vatandaşlık-medeni haklar, vakıflar ve eğitim konusu etrafında toplanmıştır. Bu çerçevede dile getirilen sorunlar ve istekler ise şu şekilde özetlenebilir; a) Azınlık görülmekten rahatsız olmakta ve eşit vatandaş olarak görülmek istenmektedir, b) Medeni hakların kişisel, dini ve vazgeçilemez olduğu vurgulanmıştır, c) Lozan'ın yetersiz oluşuna karşın verilen hakların dahi uygulanmadığı ifade edilmektedir, d) Vakıf mallarının iadeleri ile ilgili bir takım olumlu gelişmeler yaşanmakta, ancak yetersiz kalmaktadır; el koyulan malların tamamının iade edilmesi istenmektedir, e) Vakıf müteveli heyetleri, seçim tüzüğünün yenilenmemesi nedeni ile seçilememektedir, f) Rumca öğretmen sıkıntısı çekilmektedir, Heybeliada Ruhban Okulunun açılması talep edilmektedir.

Sonuç

Osmanlı'nın son dönemleri ile milli mücadele sürecinde yaşanan acı hatıralar, devletin azınlıklarla ilişkilerini belirleyen faktörlerin başında yer almıştır. Zaman zaman ortaya çıkan olumsuz iç ve dış koşullar, belirtilen acı hatıraları tekrar gündeme taşımış, ilişkilerin pozitif yönde gelişmesini engellemiştir. Son çeyrek yüzyıllık süreci dışarıda tutarsak, Cumhuriyet döneminin gayrimüslim azınlıklar için uygulanan politikalar bakımından pek de olumlu bir süreç olmadığı değerlendirilebilir. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde uygulanan ekonomik, demografik ve kültürel entegrasyon politikaları, yalnızca gayrimüslim azınlıklar üzerinde olumsuz etkiler yapmamış, bu politikalarla Müslüman toplum da belirli düzeylerde etkilenmiştir. Anayasa'da ve yasalarda "eşit yurttaşlık" vurgusu yapılmakla beraber, tarihi süreç içinde yaşanan olumsuz hatıralar, devlet-azınlık ilişkilerinin inişli çıkışlı bir seyir izlenmesi sonucunu doğurmuştur. Bu ilişkilerin, mensup olunan dini bağlamından uzaklaşarak hukuki zemine tam olarak oturtulmadığı görülmektedir. Nitekim Cumhuriyetin temellerinin, eşit yurttaşlık ve seküler ilkeler etrafında kurulduğu söylenecek olursa, en azından yasal çerçeve böyle olsa da, uygulanan politikalar nedeniyle azınlıklar bakımından, ikinci sınıf vatandaş algısı ve mağduriyet psikolojisi değişmemiştir. Türkiye'nin zaman zaman tarihi süreç içinde Yunanistan, İsrail ve Ermeni diasporası ile yaşadığı sorunların azınlık politikalarına olumsuz olarak yansdığı da bir gerçektir. Şüphesiz azınlıklara ilişkin politikalarda, iç koşullardan daha çok küresel ve bölgesel ilişkilerin önemli bir rolü olmuştur.

Bununla birlikte, 2000'li yılların başında Avrupa Birliği ile başlayan tam üyelik müzakerelerinin ve bu süreçteki yapılan reformların, ilişkilerin dini bağlamından uzaklaşarak hukuki temele oturtulması yönünde önemli bir aşamaya geçmekte olduğunu göstermektedir. 1974 yılında Yargıtay kararıyla el konulan azınlıklara ait bir kısım vakıf mallarının 2003 yılından itibaren iade edilmeye başlanması ve bunun bir yasal çerçeveye oturtulması, bu yolda atılmış önemli bir adım olarak görülmelidir. Heybeliada Ruhban Okulunun açılması, ilişkilerin pozitif yönde gelişmesi bakımından sembolik de olsa özellikle Rum azınlık bakımından tarihi öneme haiz bir nitelik taşıyacaktır. Öte yandan, Türkiye'deki azınlık politikalarının her ne kadar dış koşullardan daha çok etkilendikleri görülmekle birlikte, bunun bir demokrasi, insan hakları ve hukuk devleti meselesi olarak düşünülmesi ve bu nedenle de dış konjonktürden bağımsız olarak yürütülmesi gerekir.

Tek parti döneminin koşulları, dünyadaki gelişmelerle birlikte hem azınlıklar ve hem de devlet bakımından değiştiği için, benzer politikaların sürdürülmesinin bir tutarlılığı da bulunmamaktadır. 2000 yılından sonraki demokratikleşme ve Avrupa Birliği uyum süreci, diğer toplum kesimleri üzerinde olduğu gibi gayrimüslim azınlıklar özelinde de vakıflar ve temel haklar noktasında önemli gelişmelerin yaşanmasına fırsat sağlamıştır.

Azınlık temsilcileriyle yapılan mülakatlarda, bir takım sorunların varlığı halen önemini korumakla birlikte, hakların iadesi yolunda yapılacak ilave reformlarla, 2000'li yılların başında açılan yeni politika vadisinde, anayasal vatandaşlık yolunda, -kavramın içinin iyi doldurulması şartıyla- önemli kazanımlar sağlayacağı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, 2000'li yıllarda ivme

kazanan Avrupa birliği ile ilişkilerin istikrarlı bir süreç olmadığı da vurgulanmalıdır. Angela Merkel'in Almanya'da iktidara gelmesiyle (2005) birlikte, daha önceki görüşleri çerçevesinde Türkiye karşıtlığı politikaları nedeniyle, özellikle son yıllarda AB- Türkiye ilişkileri duraklama ve hatta gerileme sürecine girmiştir. Bu süreç, Türkiye'nin içindeki politikalarını da etkilemiştir.

Kaynakça

- AA. (2015). Azınlık okullarına öğrenci kaydı. Retrieved April 5, 2017, from <http://www.hurriyet.com.tr/azinlik-okullarina-ogrenci-kaydi-29452729>
- Aktürk, S. (2015). Religion and Nationalism: Contradictions of Islamic Origins and Secular Nation-Building in Turkey, Algeria, and Pakistan*. *Social Science Quarterly*, 96(3), 778–806. <http://doi.org/10.1111/ssqu.12191>
- Aktürk, Ş. (2009). Persistence of the Islamic Millet as an Ottoman Legacy: Mono-Religious and Anti-Ethnic Definition of Turkish Nationhood. *Middle Eastern Studies*, 45(6), 897–898.
- Anıl, B. (2010). Türkiye-Almanya İlişkileri ve Türkiye'nin AB Üyelik Süreci. Retrieved August 17, 2017, from <http://www.bilgesam.org/incele/762/-turkiye-almanya-iliskileri-ve-turkiye-nin-ab-uyelik-sureci/#.WZTC8-IYMo4>
- Atlı, C. (2014). İngiliz ve Cumhuriyet Arşiv Belgeleri Işığında 6-7 Eylül Olayları. *Electronic Turkish Studies*, 9(10), 1183–1197.
- Babaoğlu, R. (2012). *6/7 Eylül 1955 Olaylarının Türkiye Rumları Üzerindeki Etkileri (1955-1959)*. Dicle Üniversitesi, Diyarbakır.
- Barkey, K. (2005). Islam and Toleration: Studying the Ottoman Imperial Model. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 19(1–2), 5–19.
- Başgil, A.F. (2014). *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, 3. baskı, İstanbul: Kubbealtı.
- Bebiroğlu, M. (2008). *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri*. (C. Külekçi, Ed.). İstanbul: Akademi Matbaası.
- Beylunioğlu, A. M. (2015). Freedom of Religion and Non-Muslim Minorities in Turkey. *Turkish Policy Quarterly*, 13(4), 139–147.
- Bileydi-Koç, M. (2012). Atatürk'ün Vatandaşlık Anlayışı ve Günümüzde Yahudiler. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, (84), 1–39.
- Bozkurt, G. (1996). *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Braude, B. (1999). Millet Sisteminin İlginç Tarihi. In G. Eren (Ed.), *Osmanlı 4; Toplum* (pp. 245–254). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Braude, B. (1982). Foundation Myths of the Millet System. In B. Braude & B. Lewis (Eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: Functioning of a Plural Society Volume I* (pp. 69–88). New York: Holmes&Meier Publishers INC.
- Coşar, N. (2003). Varlık Vergisi Konusundaki Yolsuzluk Söylentileri. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 58(2), 1–27.
- Çanakçı, D., & Caymaz, B. (2014). Kolektif Belleğin Işığında Günümüzde İstanbul Rumları. *Alternatif Politika*, 6(2), 300–330.
- Çelebi, E. (2006). Türk ve Rum Ahalinin Mübadelesine Dair Oluşturulan Komisyonlardan Muhtelit Mübadele Komisyonu ve Faaliyetleri. *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8(1), 107–120.
- Demir, Ş. (2007). Adnan Menderes ve 6/7 Eylül Olayları. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, (12), 37–63.
- Demirel, I. (2010). *Çanakkale Yahudi Cemaati İle Gayrimüslim Politikalarının İzinde*. Yeditepe Üniversitesi, İstanbul.
- Deri, M. (2009). *Türkiye'de Azınlıklar ve Azınlık Okulları*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Dokuyan, S. (2014). Savaş Ekonomisi ve Varlık Vergisi Üzerine Bir Değerlendirme. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 23–55.

- Duru, B. (2009). 1941: Kıtık Yılında Milli Korunma Kanunu Uygulamaları. In B. A. Güler (Ed.), *Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1940-1949* (pp. 159–224). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi.
- Erdoğan, H. (2013). Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikalarından Birisi Olan İhtiyat Askerliğinde Süryani Kadimler. *International Journal of Social Science*, 6(6), 1421–1431.
- Eryılmaz, B. (1996). *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebânın Yönetimi*. İstanbul: Risale Yayınları.
- Eryılmaz, B. (1999). Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım. In G. Eren (Ed.), *Osmanlı 4; Toplum* (pp. 236–241). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Goularas-Bayındır, G. (2012). 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerinin Yaşatılması. *Alternatif Politika*, 4(2), 129–146.
- Göztepe, E. (2004). Yurttaşlığın Kamusal ve Ulusüstü Boyutu: Avrupa Yurttaşlığı ve “Göçmen Forumu” Örnekleri. In M. Özbek (Ed.), *Kamusal Alan* (pp. 321–340). İstanbul: Hil Yayın.
- Gülen, A. (2012). İnönü Hükümetleri'nin Kıbrıs Politikası (1961-1965). *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 13(50), 389–428.
- Gülmez, N., & Taşkınoğlu, M. (2013). 1954 Kıbrıs Olaylarının İzmir Basınına Yansımaları. *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 13(26), 185–222.
- Gültekin, U. (2015). Azınlık okullarının dertleri birkaç günde çözülebilir. Retrieved April 5, 2017, from <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/10511/azinlik-okullarinin-dertleri-birkac-gunde-cozulebilir>
- Güven, D. (2010). *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül 1955 Olayları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- İnci, İ. (2012). İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiyede Varlık Vergisi Uygulaması. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 272–290.
- Karabulut, K. (2005). 11 Teşrinisani 1942 Tarihli Varlık Vergisi'ne Bir Bakış. *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (27), 325–339.
- Karaosmanoğlu, K. (2010). Reimagining minorities in Turkey: Before and after the AKP. *Insight Turkey*, 12(2), 193–212.
- Kaya, A. (2003). ‘Ulusal Yurttaşlıktan Çoğul Yurttaşlığa? Yurttaşlık Kuramlarına Eleştirel Bir Yaklaşım. In A. Kaya & G. G. Özdoğan (Eds.), *Uluslararası İlişkilerde Sınır Tanımayan Sorunlar: Göç, Yurttaşlık, İnsan Hakları, Toplumsal Cinsiyet, Küresel Adalet ve Güvenlik* (pp. 149–187). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Kenanoğlu, M. M. (2007). *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kızılkın-Kısacık, Z. (2010). *Europeanization of minority rights: discourse, practice, and change in Turkey* (EDAP No. 01/2010).
- Koçak, C. (2004). Varlık Vergisi Üzerine Birkaç Belge: Varlık Vergisi'ne Tepkiler. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 21(122), 22–25.
- Köker, L. (1999). Ulusal Kimlik ve Devlet Meşruiyeti: Türkiye'nin Demokratik Deneyiminin Çelişkileri. In E. Özdalga & S. Persson (Eds.), *Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası* (pp. 83–96). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Köker, L. (2004). Demokratik Meşruluk, Kamusal Alan ve Çokkültürlülük Sorunu. In M. Özbek (Ed.), *Kamusal Alan* (pp. 309–320). İstanbul: Hil Yayın.
- Kymlicka, W. (1992). Two Models of Pluralism and Tolerance. *Analyse Und Kritik*.
- Macar, E. (2004). *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- MEB. (2016). *Milli Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2015/16*. Ankara: T.C. Milli Eğitim Bakanlığı.

- Muratyan, N. (2011). *Türkiyeli Ermenilerde Kolektif Korku Gündelik Hayatta Korku Altında Varolma Pratikleri*. Bilgi Üniversitesi, İstanbul.
- Oran, B. (2010a). Azınlıklar. In *İstanbul Ansiklopedisi*. İstanbul: NTV Yayınları.
- Oran, B. (2010b). *Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2012). *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Öztürk, İ. M. (2013). İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Olağanüstü Ekonomik Kararlar: Milli Koruma Kanunu ve Varlık Vergisi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32(54), 135–166.
- Sakin, S. (2010). 6-7 Eylül 1955 Olayları Sonrasında Türk Kamuoyunun Tutumu. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(12), 378–386.
- Sarıçoban, G. (2009). Lozan Sonrası Türk-Dış Diplomasisi. *Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Akademi Dergisi*, 13(40), 219–234.
- Sarıkoyuncu-Değerli, E. (2012). Demokrat Parti Döneminde Türkiye'nin Kıbrıs Politikası (1950-1960). *Gazi Akademik Bakış*, 6(11), 85–101.
- Savaşkan-Akdoğan, N. (2010). The “Speak Turkish Campaigns” and the Jewish Community during the reformation and nation building process of The Early Turkish Republic, 1928-1938. *Jewish Migration: Voices of the Diaspora*, 7, 91–110.
- Sepetcioglu, T. E. (2014). “İki Tarihsel ‘Eski’ Kavram, Bir Sosyo-Kültürel ‘Yeni’ Kimlik: Mübadele Nedir, Mübadiller Kimlerdir?” *Türkiye Sosyal Araştırmalar*, 18(3), 49–84.
- Shaw, S. J. (1999). Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti. In Güler Eren (Ed.), *Osmanlı 4: Toplum* (pp. 307–321). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Shaw, S. J., & Shaw, E. K. (1977). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume 2, Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975*. New York: Cambridge University Press.
- Shaw, S. J., & Shaw, E. K. (1983). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Cilt 2*. (M. Harman, Trans.). İstanbul: E Yayınları.
- Smootha, S. (2002). Types of democracy and modes of conflict management in ethnically divided societies. *Nations and Nationalism*, 8(4), 423–431.
- Soner, B. A. (2004). *Minority Rights Regime in Turkey and European Regional Organizations*. Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- Soysal, İ. (2000). *Türkiye'nin Siyasal Andlaşması 1. Cilt (1920-1945)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şimşek, H. (2006). *Lozan'ın Getirdiği Statü ve Türkiye'de Azınlıkların Durumu*. Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Şimşek, H. (2009). Çanakkale Bağlamında 1934 Trakya Yahudi Olayları. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5(9), 137–150.
- Şimşek, H. (2012). Türk İnkılabı ve Azınlıklar. In *Tarih ve Medeniyetler Tarihi Bildiriler Cilt VI* (pp. 2971–2980). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Şimşek, H. (2013). İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Mukavelenamesi'nin Feshi ve Yunan Uyraklı Rumların Sınır Dışı Edilmeleri (1964). *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(1), 237–261.
- Taşdemir, H., & Saraçlı, M. (2007). Avrupa Birliği ve Türkiye Perspektifinden Azınlık Hakları Sorunu. *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 2(8), 25–35.
- Tekinalp, M. (2001). *Türkleştirme*. (Ö. Ozankaya, Trans.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Uluç, Ö. (2012). İmparatorluktan Ulus Devlete Vatandaşlık Halleri: Osmanlı ve Türkiye’de Vatandaşlık Politikaları. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 6(12).
- Ulusoy, K. (2011). The European Impact on State-Religion Relations in Turkey: Political Islam, Alevis and Non-Muslim Minorities. *Australian Journal of Political Science*, 46(3), 407–423.
- VGM. (2014). Cemaat Vakıfları. Retrieved April 5, 2017, from <http://www.vgm.gov.tr/sayfa.aspx?Id=38>
- Yıldız, İ. (2007). Minority Rights in Turkey. *Brigham Young University Law Review*, (791), 791–812. Retrieved from <http://digitalcommons.law.byu.edu/lawreview/vol2007/iss3/10>
- Yıldız, S. (2015). Asimile Olma, İçer Kapanma, Kimliklenme: Cumhuriyetten Bugüne Türkiye Yahudilerinin Kimlik Stratejileri. *Alternatif Politika*, 7(2), 264–297.
- Yumul, A., & Bali, R. (2004). Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler. In M. Ö. Alkan (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 1* (pp. 362–366). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zubaida, S. (2003). Islam in Europe. *Critical Quarterly*, 45(1–2), 88–98.